

Jarosław Żralka

## Kilka uwag na temat *k'uhul ahaw*, legitymizacji jego władzy i stroju królewskiego u Majów

Stworzona przez Majów cywilizacja osiągnęła swe apogeum w okresie klasycznym trwającym od III do IX wieku n.e. W tym czasie na tzw. Obszarze Centralnym, ciągnącym się od meksykańskich stanów wschodniego Tabasco i południowego Campeche, poprzez północną Gwatemalę, aż po Belize i zachodnią część Hondurasu, funkcjonują ogromne miasta–państwa. Majowie nie stworzyli nigdy jednolitego państwa zarządzanego centralnie. Mapa geopolityczna ich ziem przypominała bardziej system rywalizujących ze sobą miast–państw, podobny do tego, jaki istniał w starożytnej Grecji. W okresie klasycznym najważniejszymi i najsilniejszymi z nich były Tikal i Calakmul, które prowadziły ze sobą ciągłe wojny. Mniejsze miasta były często podporządkowane lub znajdowały się w strefie wpływów jednego z dwóch wymienionych ośrodków.

Oficjalny tytuł, jakiego używali władcy poszczególnych ośrodków Majów, brzmiał *ahaw* (l.mn. *ahawob*), co można przetłumaczyć jako "pan, władca". Tytuł *ahaw* był jednak używany szerzej, nie tylko przez samego władcę, ale także m.in. przez najwyższych dostojników z rodziny królewskiej. Od końca IV wieku władca dla podkreślenia swej wysokiej pozycji był więc często tytułowany *k'uhul ahaw* ("święty władca, pan"). W okresie klasycznym władcy używali także tytułu *kaloonte*, który można przetłumaczyć jako "król królów" [Fahsen 1992:14,15]. Był on zastrzeżony tylko dla przedstawicieli najpotężniejszych dynastii [Martin–Grube 2000:17], m.in. z Tikal, Calakmul czy Copan.

*K'uhul ahaw*, jako najważniejsza osoba w społeczeństwie Majów, stanowił główny temat sztuki. Kwestia legitymizacji jego władzy była z kolei jedną z najistotniejszych spraw życia polityczno–religijnego. Wyobrażeniami władców zdobiono stele, fasady budynków bądź ich wnętrza. Wizerunki *k'uhul ahawob* znajdowały się z reguły w miejscach publicznych w celu gloryfikacji władcy i podkreślenia jego najwyższej pozycji społecznej. Ikonografia u Majów była jednym z podstawowych narzędzi propagandy. Zawarty w niej program ideologiczny miał ukazać władcę jako tego, który posiada nie tylko najwyższą władzę polityczną, ale i religijną; jest istotą, która potrafi kontaktować się z Zaświatami i istotami nadprzyrodzonymi

m.in. po to, aby przekazywać ich wolę poddanym. Na zabytkach publicznych władcy Majów byli ukazywani w trakcie różnego rodzaju rytuałów i zachowań, z których najbardziej istotne i kluczowe znaczenie miało rytualne upuszczanie krwi – dla *k'uhul ahawob* nieodzownie związane z kwestią legalizacji sprawowanej przez nich władzy. Chcąc odpowiednio odczytać ikonografię i zrozumieć rolę władcy, który był jej głównym tematem, musimy najpierw nieco miejsca poświęcić kwestii kosmologii u Majów.

### Zarys kosmologii Majów. Rola rytuału upuszczania krwi

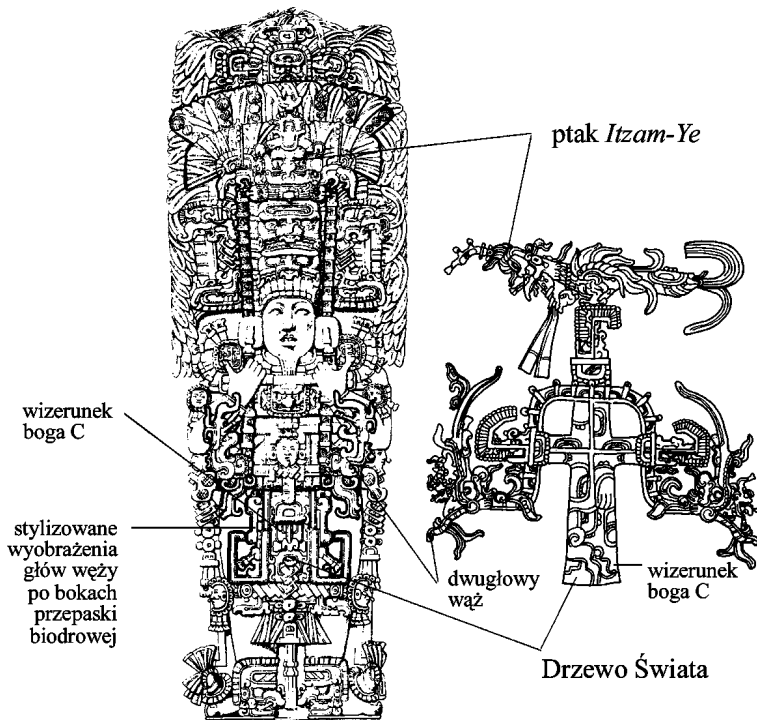
---

Według wierzeń Majów świat zamieszkały przez człowieka usytuowany jest na grzbiecie gada, wyobrażanego najczęściej jako aligator lub żółw. Nad nim znajduje się niebo, po którym poruszają się ciała niebieskie i które w sztuce wyobrażane było najczęściej jako dwugłowy potwór (tzw. Kosmiczny Potwór, z ang. Cosmic Monster). Świat podziemny zwany Xibalba znajduje się poniżej ciała gada i zamieszkują go – podobnie jak ziemię – ludzie, zwierzęta i rośliny. W centrum ziemskiego świata znajduje się oś (*axis mundi*) zwana w języku Majów *Wakah-Kan* ("sześć nieb") i będąca osią komunikacji pomiędzy wszystkimi trzema światami. Oś ta nie jest zlokalizowana w konkretnym miejscu na ziemi, ale może być zmaterializowana praktycznie wszędzie w osobie samego władcy w trakcie odpowiedniego rytuału. W sztuce wyobrażano ją pod postacią tzw. Drzewa Świata, na którego szczycie niemal zawsze spotykamy świętego ptaka *Itzam-Ye*, lub pod postacią samego władcy (ryc. 1) [Schele-Freidel 1990:66–68].

Sam akt komunikacji pomiędzy światem ziemskim a światem nadprzyrodzonym był najczęściej symbolizowany przez tzw. Węża Wizji, posiadającego dwie głowy lub przez ceremonialne berło w kształcie dwugłowego węża (zwane też Berłem Wężowym lub Ceremonialnym), w okresie klasycznym będące także symbolem władzy królewskiej (ryc. 2). Komunikacja z Zaświatami dokonuje się w trakcie tzw. rytuału poszukiwania wizji, na który składały się przede wszystkim taniec<sup>1</sup> i upuszczanie krwi z części ciała uważanych za święte. U mężczyzn były to genitalia i język, u kobiet sam język.

---

<sup>1</sup> Taniec odgrywał bardzo ważną rolę w życiu religijnym Majów, zarówno elity, jak i niżej usytuowanych grup społecznych. W trakcie tańca zakładano na siebie kostiumy i maski przedstawiające bogów oraz przodków, w

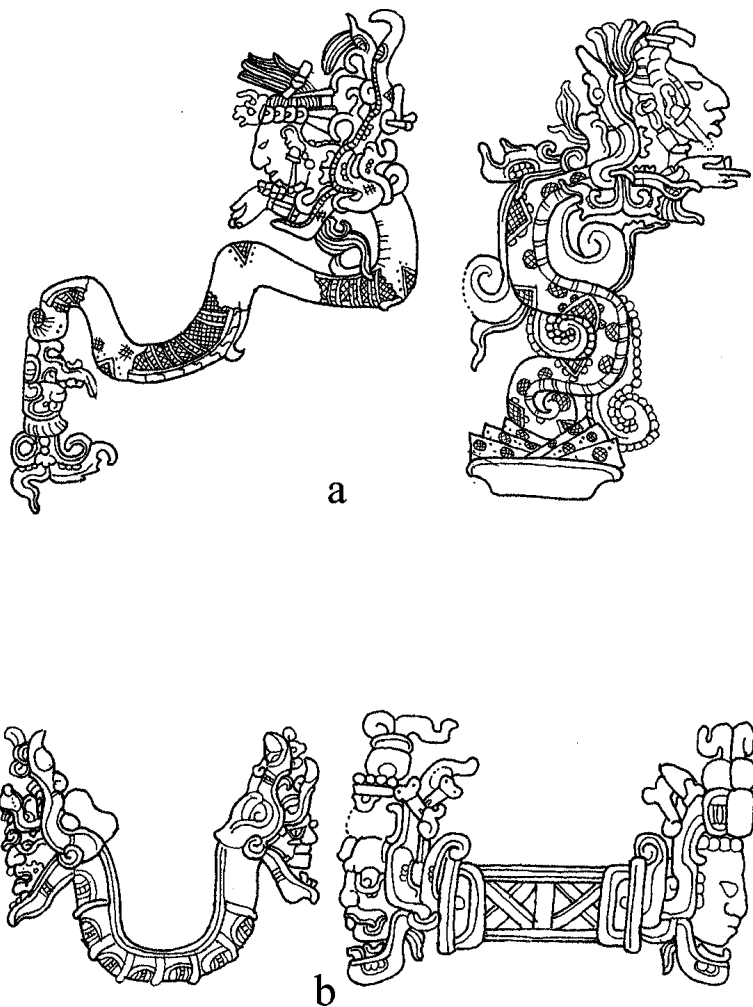


Ryc. 1. Władca w pozie Drzewa Świata na steli F z Quirigua (po lewej) oraz przedstawienie Drzewa Świata z płyty grobowej w Świątyni Inskrypcji w Palenque (po prawej) [Schele–Freidel 1990:fig. 2:15].

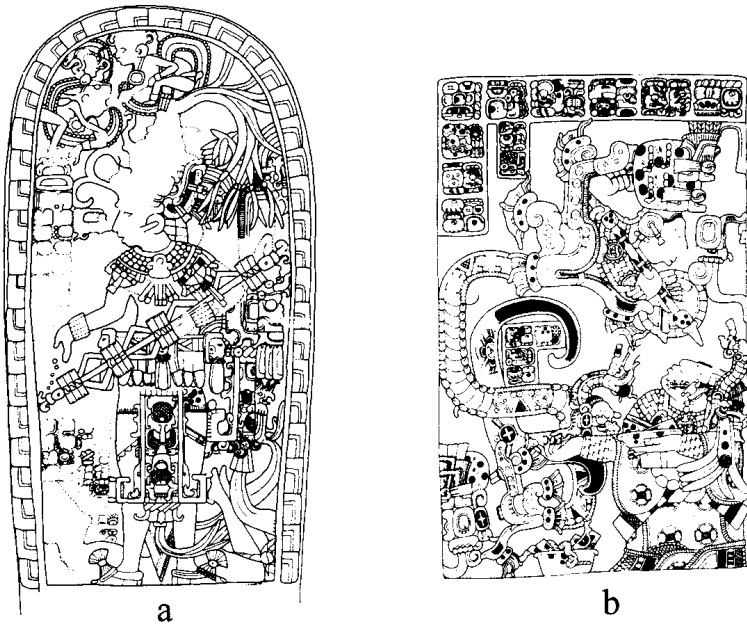
W wierzeniach nie tylko Majów, ale i innych społeczeństw mezoamerykańskich, bogowie stworzyli człowieka po to, aby ten oddawał im cześć, karmił ich i przywoływał. Największym darem, jaki Majowie mogli złożyć swoim bogom, była ich własna krew. We krwi człowieka rezyduje boski, święty pierwiastek zwany *k'ulel* [Freidel–Schele–Parker 1993:202,204]. Dlatego też w trakcie najważniejszych ceremonii nie tylko władcy, ale

których osoba tańcząca miała się zazwyczaj symbolicznie przekształcać [Schele–Mathews 1999:82, por. Freidel–Schele–Parker 1993:257–292].

również inni wysocy dostojnicy oraz przywódcy rodzin mieszkających w wioskach upuszczali krew do naczyń, na posągi bóstw lub na ziemię. Człowiek ofiarowywał tym samym bogom największy dar, jaki posiadał.



Ryc. 2. Przedstawienia Węża Wizji (a) oraz ceremonialnego berła w kształcie dwugłowego węża (b) [Schele–Freidel 1990: fig. 2:3].



Ryc. 3. Stela 11 z Tikal (a). Władca ukazany w chwili upuszczania krwi i materializowania się bogów, którzy znajdują się w górnej części steli. Nadproże nr 25 z Yaxchilan (b). Scena ukazująca moment po rytualnym upuszczeniu krwi. Pani *K'ab 'al Xook* ukazuje się przodek w paszczy Węża Wizji [Schele–Freidel 1990:fig. 10:7, 7:3b].

Wyczerpanie, brak snu, taniec w rytm monotonnej muzyki oraz środki halucynogenne pomagały Majom wprowadzić się w stan głębokiego transu w rytuałach samookaleczenia [Schele–Mathews 1999:78]. W jego trakcie ofiarnik nacinał, nakłuwał lub dziurawił genitalia bądź język za pomocą ostrych narzędzi takich, jak obsydianowe lub krzemienne przekłuwacze oraz ekscentryki<sup>2</sup>. W przypadku przekłucia przez powstałe w ciele otwory

<sup>2</sup> Ekscentryk krzemienisty (z ang. *eccentric flint*) – rodzaj narzędzia krzemienistego lub obsydianowego, który był wykonywany na potrzeby ceremonii związanych z rytualnym upuszczaniem krwi. Ekscentryki krzemienne są uformowane na kształt ludzi, zwierząt lub istot nadnaturalnych.

przeciągany był często sznur ponabijany cierniami, kolcami agawy lub ościami ryb (popularne były zwłaszcza kolce trygona). Studia nad odmiennymi stanami świadomości wskazują na to, że u osoby wprowadzonej w głęboki trans pod wpływem bólu (nie odczuwanego na skutek blokady systemu autonomicznego) mogą pojawić się stany wizyjne [por. Iwaniszewski 1997:51]. W trakcie tego rodzaju wizji, które były ukierunkowane, Majowie kontaktowali się z istotami nadprzyrodzonymi: przodkami i bogami.

W sztuce Majów rytuał upuszczania krwi i poszukiwania wizji był przedstawiany w różnorodny sposób. Władca lub wysoki dostojnik poddający się upuszczaniu krwi mógł być ukazany: 1) w momencie przygotowywania się do tego ważnego rytuału (np. nadproże nr 1 z Yaxchilan); 2) w jego trakcie – wówczas celebrans jest najczęściej ukazany w chwili nakłuwania wybranych części ciała za pomocą ostrych przedmiotów; ze zranionych miejsc leje się krew; celebransowi mogą ukazywać się już w tym momencie (lub jeszcze nie) istoty nadnaturalne, które zazwyczaj unoszą się nad nim w powietrzu lub wylaniają z paszczy Węża Wizji (np. stela nr 11 z Tikal, ryc. 3a; stela nr 2 z Ixlu); 3) bezpośrednio po upuszczeniu krwi; celebransowi ukazują się przywołane istoty nadprzyrodzone wylaniające się z paszczy Węża Wizji, Ceremonialnego Berła lub szybujące nad postacią (np. nadproża nr 15 i 25 z Yaxchilan, ryc. 3b; stela nr 3 z Ucanal, stele nr 29, 31, 40 z Tikal).

Rytuał poszukiwania wizji, którego częścią jest upuszczanie krwi, był dokonywany w trakcie najważniejszych wydarzeń takich, jak dedykacja świątyni, zakończenie ważnych cykli kalendarzowych, objęcie tronu lub prestiżowego urzędu. Kluczową rolę w tych rytuałach odgrywał jednak sam *k'uhul ahaw*. To on był gwarantem pomyślności dla całej społeczności i on upuszczając krew utrzymywał wszechświat w równowadze oraz kontaktował się z bogami i swymi przodkami, a następnie przekazywał ich wolę poddanym. U władców Majów rytuał poszukiwania wizji był także związany z bardzo istotną kwestią – legalizacją sprawowanej przez nich władzy. Aby to należycie zrozumieć, należy poświęcić nieco miejsca problematyce organizacji społeczeństwa Majów.

Podstawową jednostkę społeczną zarówno w obrębie arystokracji, jak i niżej usytuowanych warstw społecznych, stanowiła rodzina, a następnie ród. Poszczególne rody zgrupowane były z kolei w kłany. Każdy z klanów wywodził swą genealogię od wspólnego przodka. Jednak członkowie tylko jednej rodziny w obrębie rodu mogli wykazać się prostym systemem genealogicznym od mitycznego przodka, założyciela tego rodu. To właśnie oni zasiadali na tronie. Wykazanie w obrębie dynastii królewskiej pochodzenia od przodka, założyciela tej dynastii, było możliwe w wypadku zacho-

wania zasady primogenitury. Rodziny i klany były zhierarchizowane w zależności od bliskości i pokrewieństwa z dynastią panującą, na czele której stał władca [Schele–Freidel 1990:84–90; Iwaniszewski 1997:50–52].

Tego typu organizacja społeczeństwa prowadziła do rywalizacji o władzę w obrębie najważniejszych klanów i rodów, stąd sporo miejsca w inskrypcjach Majów poświęcano ukazaniu linii genealogicznej wywodzącej się od mitycznego założyciela. Ważnym zabiegiem, choć nie jedynym, który miał zapewnić ciągłość dziedziczenia w obrębie dynastii rządzącej, było wyznaczanie na następcę panującego władcy jego syna jeszcze za życia tego pierwszego. Władza każdego nowo wybranego *k'uhul ahaw* była potwierdzana na drodze rytuału upuszczania krwi i poszukiwania wizji przodków, którzy objawiając się władcy legitymizowali jego prawa do tronu. Władca tym samym potwierdzał legalność swojej pozycji w systemie genealogicznym swego rodu i klanu. System ten działał w miarę sprawnie dopóty, dopóki przestrzegana była zasada primogenitury i prawa związane z sukcesją tronu. Z inskrypcji Majów wiemy jednak, że wypadki przerwania ciągłości dynastycznej zdarzały się – i to często. Zachodziły one nie tylko na skutek braku potomstwa męskiego w rodzinie królewskiej, ale także w związku z różnego rodzaju perturbacjami natury politycznej.

## Legitymizacja czy manipulacja?

---

Skomplikowane wydarzenia związane z legitymizacją władzy, zachowaniem ciągłości linii dynastycznej i stosunkami panującymi wśród najbardziej wpływowych rodów obrazuje nam historia takich ośrodków Majów, jak Palenque, Caracol, Yaxchilan czy Tikal.

W Palenque patrylinearna ciągłość dynastyczna została przerwana w momencie, kiedy król *K'inich Janaab' Pakal*<sup>3</sup> (zwany popularnie Pakalem) objął tron po swej matce Pani *Sak K'uk'*<sup>4</sup> będącej formalnym władcą Palenque w latach 612–615. Ojcem Pakala był *K'an Mo' Hix* pochodzący spoza dynastii rządzącej. Pakal i jego syn *K'inich Kan B'alam* przy pomocy rozbudowanego programu ikonograficzno–architektonicznego próbowali do-

---

<sup>3</sup> Wszystkie transkrypcje imion władców wymienianych w tekście są cytowane za: Martin–Grube 2000.

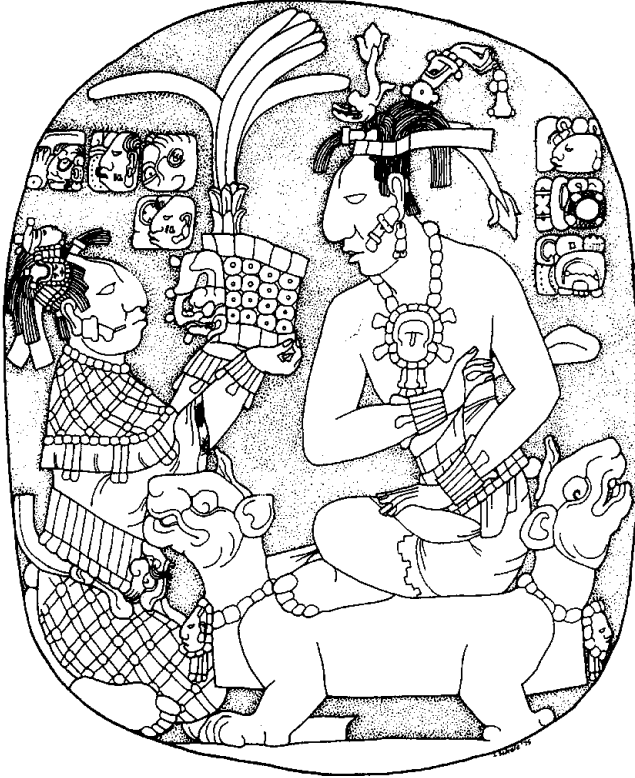
<sup>4</sup> W tekstach glificznych prawdziwe imię Pani *Sak K'uk'* było zapisywane *Muwaan Mat*. Jest to imię Bogini–Matki.

wieść ciągłości dynastycznej w Palenque i legalności sprawowanej przez nich władzy. W inskrypcjach glificznych Pakal i *K'inich Kan B'alam* przedstawiali linię dynastyczną Palenque tak, jakby ta nie została nigdy przerwana (w myśl zasady patrylinearnej). Dodatkowo obaj władcy w tekstach glificznych utożsamiali Panią *Sak K'uk'* z matką bogów zwaną *Muwaan Mat*, która według mitów miała narodzić trzech najważniejszych bogów Majów określanych wspólnie mianem Triady z Palenque<sup>5</sup>. Według tekstów Pakal miał się także narodzić w tym samym dniu, w którym przed wiekami narodziła się wspomniana Bogini–Matka. Pakal chciał w ten sposób udowodnić, że jest "ulepiony" z tej samej boskiej substancji, co bogini. Przekazanie władzy Pakalowi przez Panią *Sak K'uk'*, uwiecznione m.in. na tzw. Owalnej Tablicy Pałacowej z Palenque, zostało symbolicznie porównane do przekazania przez Boginię–Matkę władzy swym dzieciom–bogom (ryc. 4). W myśl tego programu władza mogła więc być dziedziczona nie tylko po linii męskiej, ale także żeńskiej [Schele–Freidel 1990:223–224]. Na boskie koneksje wspomnianych władców miały wskazywać także stiukowe rzeźby pokrywające kolumny na szczycie Świątyni Inskrypcji. Wyobrażono na nich *K'inich Kan B'alam* w wieku dziecięcym, posiadającego atrybuty boga Kawila zrodzonego z bogini *Muwaan Mat*. Palenque jest doskonałym przykładem na to, jak w sztuce dzięki zręcznej manipulacji

<sup>5</sup> Triadę z Palenque tworzą bóstwa narodzone przez boginię *Muwaan Mat*, zwane w skrócie G I, G II i G III. G I był często utożsamiany z planetą Wenus i bogiem zwanym Chac; przedstawiano go jako istotę posiadającą na policzkach rybie pletwy, ostry ząb rekina wystający z ust i zausznicę w formie muszli. G II, zwany też Kawil, to bóstwo opiekuńcze dynastii królewskiej wyobrażane pod postacią istoty o cechach zoomorficznych, z której czoła wylania się najczęściej siekiera i woluty dymu; jedna z nóg tego bóstwa zakończona jest cielskiem węża. Bóg G III utożsamiany był ze słońcem i przedstawiany najczęściej jako istota posiadająca ucho jaguara, znak *kin* "słońce", trójkątny ząb rekina wystający z ust i element przypominający sznurek ciągnący się pod okiem w kierunku czoła. W tej klasycznej formie G III zwany jest też często Jaguarem Bogiem Zaświatów lub Brodatym Bogiem Jaguarem i kojarzony ze słońcem w czasie jego nocnej wędrówki. Bóstwo G III może być także ukazywane pod postacią jaguara lub samej jego głowy, czy też jako tzw. Dzieciątko Jaguar posiadające cechy noworodka i jaguara. Różnice w przedstawianiu boga G III wynikają z pewnością z istnienia różnych aspektów tego bóstwa, które nie są niestety do końca poznane.



symbolami religijnymi potwierdzona została legalność władzy sprawowanej przez Pakala i jego następcę.



Ryc. 4. Owalna Tablica Pałacowa z Palenque. Pani *Sak K'uk'* przekazuje atrybut władzy (nakrycie głowy) swemu synowi Pakalowi [Schele–Freidel 1990:fig. 6:7].

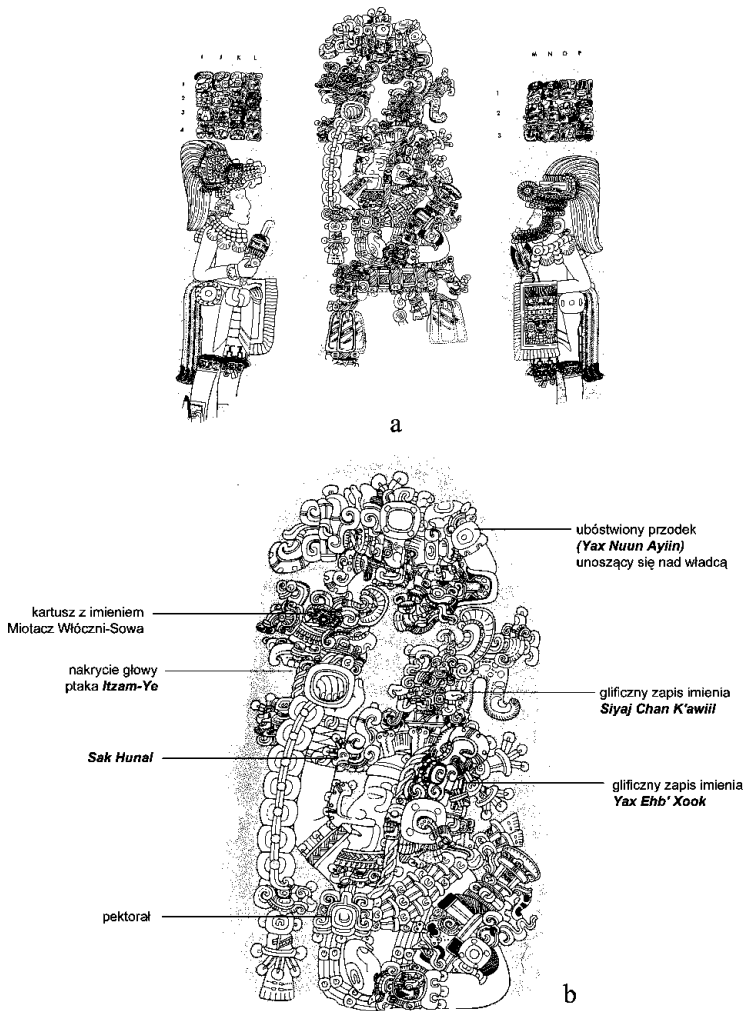
Podkreślenie ogromnej roli matki króla w procesie legitymizacji władzy jest także wyraźnie widoczne w Caracol. W roku 599 władzę w tym ośrodku obejmuje *Węzeł Ajaw* będący synem wcześniejszego króla Caracol noszącego imię *Yajaw Te' K'inich* i jego żony, kobiety zwanej przez epigrafów *Panią 1*. Po śmierci *Węzeł Ajaw* tron Caracol zostaje przejęty nie przez jego

syna, lecz przez *Kana II*, który był dzieckiem *Yajaw Te' K'inich* i jego drugiej żony, *Pani Batz' Ek'*. Z inskrypcji wiemy także, że *Pani Batz' Ek'* pochodziła spoza Caracol. Prawa *Kana II* do tronu Caracol mogły być nieco nadwątlone, stąd władca ten poświęcił wiele miejsca na to, aby podkreślić rolę swej matki w procesie dziedziczenia władzy i potwierdzić legalność sprawowanych przez siebie rządów. Na steli nr 3 ustawionej w roku 652 *Kan II* opisuje rytuał upuszczania krwi, jakiego dokonał w wieku 5 lat pod egidą swego ojca, *Yajaw Te' K'inich*. To wydarzenie oraz wzmianka na jego temat na steli nr 3 miały potwierdzać prawa *Kana II* do tronu Caracol. Dodatkowo niemal połowa tekstu na steli nr 3 poświęcona jest osobie matki *Kana II*. Jeden z najlepiej wyposażonych grobów królewskich w Caracol, odkryty na terenie kompleksu Caana pod piramidą B-19, był najprawdopodobniej miejscem wiecznego spoczynku *Pani Batz' Ek'*, co dodatkowo potwierdza bardzo ważną rolę, jaką kobieta ta odegrała w dziejach Caracol. Z drugiej jednak strony *Kan II* całkowicie pomija w tekstach historyczno-genealogicznych swego poprzednika na tronie, przybranego brata *Węzel Ajaw*, i skupia się, oprócz matki, przede wszystkim na osobie ojca i jego czynach [Martin-Grube 2000:91–92].

W przypadku Yaxchilan mamy do czynienia z sytuacją, która obrazuje nam skomplikowane prawa związane z sukcesją władzy królewskiej. *Itzamnaaj B'alam* (popularnie nazywany Tarcza Jaguar) był jednym z najpotężniejszych władców Yaxchilan. Wstąpił na tron w roku 681. Jego żoną była *Pani K'ab'al Xook*, kobieta pochodząca z wpływowego rodu Yaxchilan. Jednak na swego następcę Tarcza Jaguar wyznaczył syna, którego miał nie z *Panią K'ab'al Xook*, lecz z inną kobietą, zwaną *Ik' Czaszka*, pochodzącą z jednego z wpływowych rodów miasta Calakmul. To posunięcie miało na celu m.in. zacieśnić więzy polityczne z Calakmul, które było w owym czasie jednym z najpotężniejszych ośrodków Majów. Musiało jednak wywołać oczywisty sprzeciw ze strony przywódców rodu, z którego pochodziła *Pani K'ab'al Xook*. Tarcza Jaguar starał się więc z jednej strony uzyskać aprobatę swojego wyboru ze strony innych wpływowych rodów Yaxchilan, z drugiej natomiast musiał zaspokoić ambicje rodu *Pani K'ab'al Xook*. Z rozkazu Tarczy Jaguara w Yaxchilan powstał szereg zabytków, które realizowały wspomniane wyżej zamierzenia. W świątyni nr 23, której budowa była poświęcona przede wszystkim osobie *Pani K'ab'al Xook*, na nadprożu nr 25 widać scenę ukazania się *Pani K'ab'al Xook* mitycznego założyciela dynastii królewskiej Yaxchilan zwanego *Yoaat B'alam* (ryc. 3b). Przodek wylania się z paszczy Węża Wizji zmaterializowanego w trakcie rytuału upuszczenia krwi. Wydarzenie to miało miejsce w związku z wstąpieniem

na tron Yaxchilan Tarczy Jaguara w 681 roku. Na innym nadprożu (nr 24) Pani *K'ab'al Xook* jest ukazana w towarzystwie Tarczy Jaguara w momencie przeciągania przez język sznura ponabijanego kołcami. Teksty znajdujące się obok mówią, że przedstawiona scena upamiętnia narodziny Ptaka Jaguara, syna Tarczy Jaguara i Pani *Ik' Czaszka*. Nadproża 24 i 25 miały więc podkreślać z jednej strony wysoką pozycję rodu Pani *K'ab'al Xook*, której ukazał się sam *Yoaat B'alam* – wielki założyciel dynastii, z drugiej natomiast wyrażały one zgodę na wybór następcy tronu w osobie Ptaka Jaguara [Schele–Freidel 1990:265–271].

W Tikal mamy do czynienia z inną ciekawą sytuacją, kiedy władza zostaje przejęta z rąk miejscowej dynastii przez przedstawicieli arystokracji pochodzących spoza terytorium Majów. Do roku 378 w Tikal rządziła lokalna dynastia, której założycielem był *Yax Ehb' Xooc*. Ciągłość tej dynastii została przerwana na drodze zbrojnego przejścia władzy przez obcych najeźdźców, w wyniku którego dotychczasowy król Tikal o imieniu *Chak Tok Ich'aak* został najprawdopodobniej zamordowany [Stuart 2000; Martin–Grube 2000:29]. Sprawcami tych wydarzeń byli *Siyah K'ak'* i *Yax Nuun Ayiin* pochodzący być może z samego Teotihuacan, odległego od Tikal o ponad 1000 km. W momencie najazdu *Siyah K'ak'* występował najprawdopodobniej w roli opiekuna niepełnoletniego wówczas *Yax Nuun Ayiina*, który objął tron Tikal w 379 roku. *Yax Nuun Ayiin* na steli nr 4, która upamiętniała jego wstąpienie na tron, został wyobrażony w stroju teotihuacańskim z atrybutami władzy typowymi dla centralnego Meksyku. Jednak już na steli nr 18 ustawionej niespełna 20 lat później władca ten przejmuje niektóre elementy stroju królewskiego Majów (m.in. elementy pasa królewskiego). Wydaje się, że z objęcia władzy w Tikal przez obcych najeźdźców mogli być niezadowoleni przedstawiciele lokalnych wpływowych rodów. Jednak syn i następca *Yax Nuun Ayiina*, władca o imieniu *Siyaj Chan K'awiil* zrzęcznie posługując się ikonografią stara się udowodnić, że jest prawowitym władcą Tikal, oraz podkreślić swe przywiązanie do miejscowej tradycji i dawnej dynastii królewskiej. Na ustawionej przez siebie w roku 445 steli nr 31 *Siyaj Chan K'awiil* ukazany został w królewskim stroju Majów w pozie, która niemalże kopiowała sposób przedstawienia jednego z pierwszych znanych władców Tikal ze steli nr 29 z 292 roku (ryc. 5). Król ma nakrycie głowy identyczne do tego, jakie nosi władca na steli nr 29. Dodatkowo wspomniane nakrycie zdobi kartusz z imieniem *Yax Ehb' Xooc*, mitycznego założyciela lokalnej dynastii w Tikal. Król stara się więc ukazać swe związki z lokalną dynastią i przedstawić siebie jako jednego z godnych następców wcześniejszych władców Tikal. Z drugiej jednak



Ryc. 5. Stela nr 31 z Tikal: całość przedstawienia (a), fragment z wyobrażeniem władcy *Siyaj Chan K'awil* (b) [Jones-Satterthwaite 1982:fig. 51].

strony podkreśla swe odmienne pochodzenie i związki z Teotihuacan przedstawiając po obu swych stronach ojca *Yax Nuun Ayiina* w teotihuacańskim

stroju wojennym i unosząc w prawej ręce nakrycie głowy zdobione kartuszem z imieniem Miotacz Włócznie–Sowa, który był jego dziadkiem i być może władcą Teotihuacan [Martin–Grube 2000:31; Stuart 2000]. Ta zręczna manipulacja symbolami i ikonograficznymi wyobrażeniami miała służyć tylko jednemu celowi, a mianowicie publicznemu ukazaniu legalności sprawowanych przez *Siyaj Chan K'awiila* rządów. Dodatkowo władca ten kazal spisać historię Tikal z tyłu steli 31 zaznaczając w ten sposób swoje dokładne miejsce w linii dynastii królewskiej.

### Sposób przedstawiania władcy

---

Sposób, w jaki przedstawiano władcę Majów na stelach i innych publicznych zabytkach, miał podkreślać jego rolę jako najważniejszej postaci w społeczeństwie oraz służyć gloryfikacji jego osoby. *K'uhul ahaw* był ukazywany w odpowiedniej pozie i stroju, z emblematami władzy, które miały wskazywać na legalność sprawowanych przez niego rządów. Poniżej opisane zostaną tylko wybrane i charakterystyczne dla okresu klasycznego sposoby ukazywania władców Majów oraz najważniejsze atrybuty i emblematy władzy królewskiej.

Jednym z najpopularniejszych sposobów przedstawiania króla było ukazywanie go w tzw. pozie Drzewa Świata. Władca był wówczas wyobrażany w całej swej okazałości stając się żywym wcieleniem *axis mundi*. Dzięki rytuałowi upuszczania krwi król otwierał portal do zaświatów występując w roli osi komunikacyjnej łączącej oba światy. Jest to jeden z najstarszych i najpopularniejszych w sztuce Majów sposobów przedstawiania króla. Na szarfie zdobiącej przepaskę biodrową władcy znajduje się w takim przypadku przedstawienie gałęzi i pnia Drzewa Świata. Na pień składa się wizerunek tzw. boga C, który ma podkreślać świętość tego obiektu<sup>6</sup>. Gałęzie drzewa *Wakah–Kan* zdobione są na swych końcach stylizowanymi wyobrażeniami głów węży, które zostają przeniesione na krawędzie przepaski biodrowej noszonej przez władcę. Ręce władcy, który w tym schemacie trzyma Ceremonialne Berło, ugięte są zazwyczaj na klatce piersiowej pod kątem prostym lub na kształt litery V, w bardzo charakterystycznym geście zarezerwowanym niemal wyłącznie dla ukazywania tego rodzaju regaliów.

---

<sup>6</sup> Glicyczny zapis głowy tego bóstwa można odczytać *k'ul*, co znaczy "boski, święty" [Schele–Freidel 1990:410].

Berło w kształcie dwugłowego węża miało symbolizować nie tylko ścieżkę komunikacji z zaświatami, ale także płaszczyznę nieba. Element ten w ikonografii Majów występuje niemal zawsze w klasycznym ujęciu Drzewa Świata. Na nakryciu głowy władcy może znajdować się przedstawienie tzw. Niebiańskiego Ptaka zwanego *Itzam-Ye* (czasem jest to nakrycie głowy w formie tego ptaka), który rezyduje na szczycie drzewa *Wakah-Kan*. Przedstawienia tego typu spotykamy m.in. na steli F z Quirigua (ryc. 1).

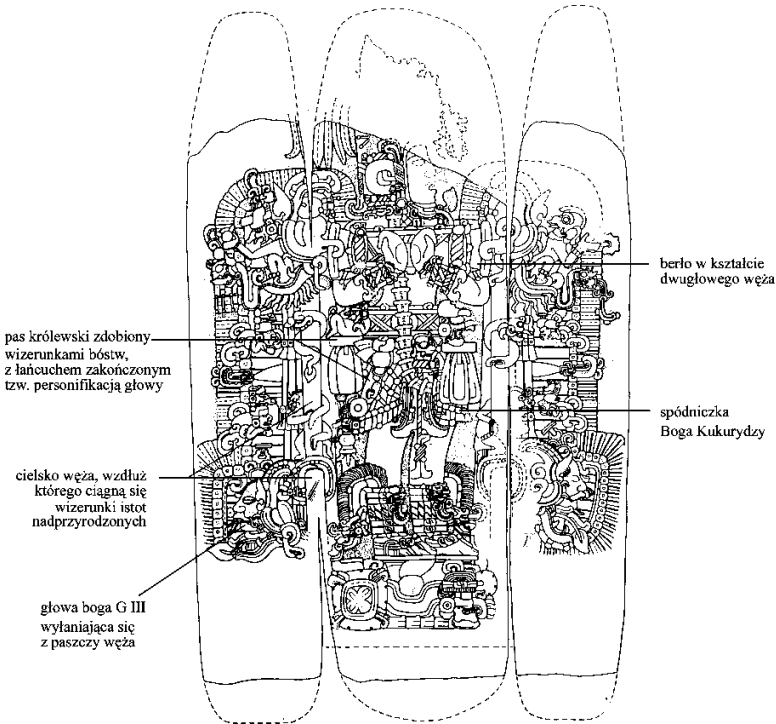
Bardzo ciekawa scena znajduje się na steli C w Copan, gdzie władca przedstawiony jest w pozie drzewa *Wakah-Kan* o pniu zakończonym głową aligatora. Jest to jedna z odmian klasycznego ujęcia Drzewa Świata. Na steli C gałęzie tego drzewa w formie stylizowanych wyobrażeń głów węży znajdują się po obu stronach przepaski biodrowej ukazanej jako głowa aligatora o ostrych zębach. Łapy gada znajdują się z kolei w okolicy pasa władcy<sup>7</sup> [Schele–Mathews 1999:143].

W ikonografii wczesnych stel Majów znamy kilka przykładów, na których władca przedstawiony jest w pozie podobnej do opisanych wyżej, z Ceremonialnym Berłem w rękach. Zza paszczy węży tworzących wspomniane berło wylaniają się cielska dwóch innych węży opadające w dół ku stopom władcy. Z ich otwartych paszczy wydostają się wyobrażenia przodków lub bogów przywołanych przez króla. Cielska węży są czasem zdobione kartusząmi z wyobrazeniami przodków (np. Caracol, stela nr 5). Wzdłuż nich może się znajdować również szereg przedstawień tworzących dużą płaszczyznę, na którą składa się ozdoba z piór, motyw potrójnej kokardy czy wizerunki istot nadnaturalnych: bogów i przodków ukazanych zazwyczaj pod postacią głów posiadających cechy czaszki (np. stela nr 1 [ryc. 6], 2 i 28 z Tikal, stela nr 16 z Caracol). Wszystkie te postaci i elementy ciągną się wzdłuż ciała węża symbolizującego ścieżkę komunikacji z Zaświatami. Przedstawienia tego rodzaju miały nie pozostawiać żadnych złudzeń co do

---

<sup>7</sup> Przedstawiane władcy w pozie Drzewa Świata ma w Mezoameryce głębokie korzenie, sięgające jeszcze czasów olmeckich. Olmekowie jako pierwsi w tej strefie kulturowej postrzegali swych władców jako żywe wcielenie Drzewa Świata i uosobienie centrum wszechświata [Schele 1995:106–107]. W tej pozie na nakryciu głowy władcy olmeckiego pojawia się symboliczne wyobrazenie Drzewa Świata w formie tzw. koniczyny (z ang. *trefoil*) [Railly 1995:38]. Dolna część nóg króla była czasem ukazywana w formie stylizowanej głowy aligatora, co nawiązywało do zakończenia pnia w jednej z wersji przedstawień Drzewa Świata [Freidel–Schele–Parker 1993:196].

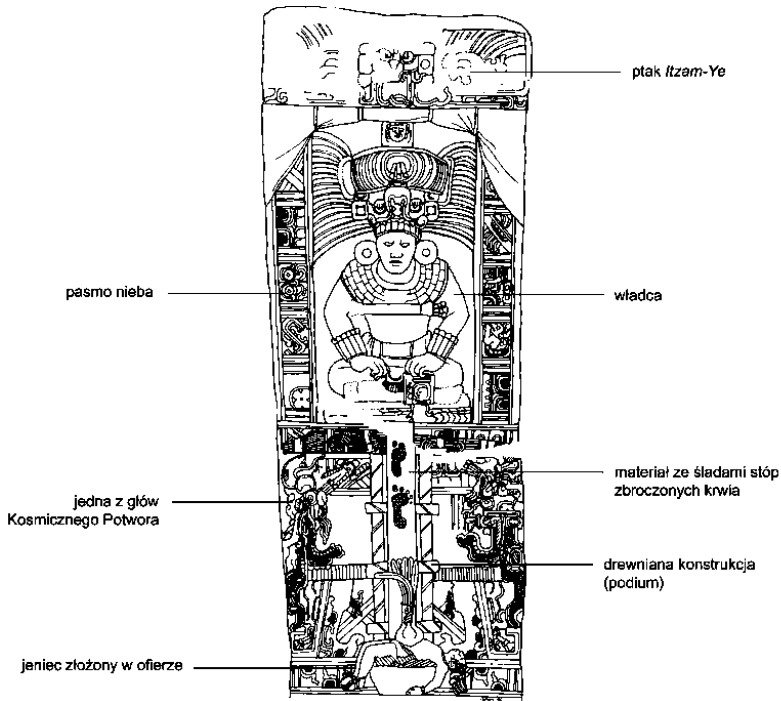
tego, że przedstawiona na steli osoba to prawowity władca, żywiciel bogów i ucieleśnienie *axis mundi* w jednym.



Ryc. 6. Stela nr 1 z Tikal [Jones–Satterthwaite 1982:fig. 1].

Przedstawianie symbolicznego wizerunku Drzewa Świata na przepasce biodrowej władcy było zabiegiem bardzo popularnym w sztuce Majów i niekoniecznie zawsze związanym z rytuałem upuszczania krwi i poszukiwania wizji, a więc z otwieraniem przez króla portalu łączącego oba światy. Tego rodzaju przepaska mogła się pojawić m.in. także w stroju wojennym, jednak jej przesłanie zawsze pozostawało takie samo – ukazać władcę jako istotę stanowiącą centrum wszechświata.

Na uwagę zasługuje bardzo ciekawy sposób przedstawiania władców Piedras Negras. Niemal każdy nowowybrany władca tego ośrodka ustawiał



Ryc. 7. Stela nr 11 z Piedras Negras [Schele–Miller 1986:fig. II.4].

tw. niszową stelę, która miała upamiętnić objęcie przez niego tronu (ryc. 7). Ten kluczowy moment był przedstawiany na stelach z niszą w bardzo typowej konwencji. Władca jest ukazany w pozycji siedzącej na tronie wyłożonym skórą jaguara. Otacza go pasmo nieba (pod postacią tzw. Kosmicznego Potwora), co ma symbolicznie wskazywać na to, że król ukazany został w sferze niebios. Nad królem często znajduje się wizerunek ptaka *Itzam–Ye*. Poniżej tronu władcy ukazywano konstrukcję drewnianą przypominającą szafot (lub drabinę?), w centrum której znajduje się długi pas materiału poplamiony śladami stóp zbroczonych krwią. Pod nim ukazywano zazwyczaj złożonego w ofierze jeńca. Odcisnięte ślady stóp biegnące od ofiary ku górze, w kierunku władcy, miały symbolizować drogę, którą *k'uhul ahaw* musiał przejść od miejsca ofiary złożonej w celu uświetnienia ceremonii objęcia przez niego tronu do samego tronu królewskiego [Miller–



Taube 1993:38]. W tej konwencji ukazano nowowybranych władców Piedras Negras na stelach nr 25, 6, 11, 14.

## Strój władcy

---

W sztuce Majów wysoką pozycję *k'uhul ahaw* miał podkreślać noszony przez niego strój, na który składały się emblematy władzy, symbole religijne czy wyobrażenia samych bóstw występujących w roli opiekunów lub patronów. W tym miejscu opisane zostaną tylko wybrane i typowe dla władców Majów elementy stroju królewskiego oraz przedmioty pełniące funkcję atrybutów władzy.

Jednym z najważniejszych elementów stroju królewskiego było nakrycie głowy. Zdobił je zazwyczaj szereg elementów o znaczeniu symbolicznym. Nakrycia głowy miały formę luźnych narzutek lub tworzyły rodzaj hełmu przykrywającego całą głowę z wyjątkiem części twarzowej władcy. Do nakryć przytwierdzone były najczęściej pióra, zausznice (wykonywane przez Majów z zielonych kamieni: nefrytu lub jadeitu) oraz motywy plecionki, będącej symbolem władzy królewskiej. Bardzo często na nakryciach głowy pojawiają się wyobrażenia bóstw, z którymi władca się utożsamiał, lub w które się przemieniał w trakcie odpowiedniego rytuału. Szczególnie często na nakryciach głowy spotykane są oblicza takich bóstw, jak G I, G II i G III, a także ptaka *Itzam-Ye*. Król mógł również nosić na twarzy maskę z obliczem takiego boga. Na nakryciu głowy często pojawiają się kartusze z imieniem danego władcy (dzięki czemu można łatwo zidentyfikować przedstawioną postać) lub z imieniem przodków (np. wspomniana już stela 31 z Tikal). W Tikal na stelach nr 29, 31 i 40 spotykamy bardzo ciekawy rodzaj nakrycia głowy, które ma zasięg lokalny i jest zwane nakryciem ze sznurem (ryc. 8a). Składa się na nie tkanina zwana *pixom*, z której zwisa sznur będący symbolem szamańskiej pozycji władcy [Valdes-Fahsen-Cosme 1997:28]. Król posiadający ten rodzaj nakrycia głowy to osoba, która ma zdolność kontaktowania się z bogami i przodkami oraz przekazywania ich woli poddanym.

Na nakryciach głowy władców spotykamy często wyobrażenie tzw. Poczwórnożnego Potwora będącego personifikacją naczynia, do którego ofiarowywano krew dla bogów (ryc. 8b). Składało się na nie przede wszystkim naczynie z wizerunkiem zoomorfa i znakiem *ol* symbolizującym portal do Zaświatów. Na naczyniu znajdują się trzy przedmioty: kolec trygona

służący do upuszczania krwi, muszla spondylusa będąca symbolem siły życiowej *k'u'lel*, przedmiot (pektorał) z motywem dwóch krzyżujących się linii, związany z pojęciem tzw. *way* – zwierzęcych i duchowych towarzyszy, którzy dzielą z człowiekiem jego siłę życiową [Freidel–Schele–Parker 1993:216–217; Schele–Mathews 1999:415]. W Palenque Drzewo Świata jest niemal zawsze usytuowane na Poczwórny Potworze. Pojawienie się tego elementu na nakryciu głowy władcy miało podkreślać jego rolę jako *axis mundi* – osi komunikacji oraz żywiciela bogów. Nakrycie głowy zdobione tego rodzaju wyobrażeniem spotykamy m.in. na steli nr 1 z Caracol, steli nr 34 z El Peru i kilku nadprożach z Yaxchilan.

Popularne u Majów było także tzw. balonowato ukształtowane nakrycie głowy (ryc. 8d), stanowiące część stroju wojennego, na który składały się przede wszystkim tarcza, miotacz włóczni i strzały. Strój ten został przejęty z ikonografii Teotihuacan, wiązał się z wojną i składaniem w ofierze jeńców.

Nieodzownym elementem stroju królewskiego Majów był pas. Pas królewski składa się najczęściej z opaski zdobionej okrągłymi elementami przypominającymi zausznice oraz motywami w kształcie litery X. Do opaski przytwierdzone są głowy będące ekwiwalentem glifu *ahaw* lub wyobrażające głowę boga G III, czy też innych bóstw. Poniżej wymienionych elementów znajdują się zazwyczaj: wzór plecionki (symbol władzy królewskiej) i trzy płytki wykonane z nefrytu. Z opaski zwisa łańcuch zakończony głową lub całym wyobrażeniem boga Chaca (G I) lub tzw. personifikacją głowy<sup>8</sup> (ryc. 6).

Tylna sakwa (z ang. *backrack*) to inny popularny element stroju królewskiego, zakładany przez władców z tyłu na plecach, przytwierdzany najczęściej do pasa. Był wykonany z materiałów nietrwałych, w formie framugi, w jakiej zazwyczaj umieszczano głowy przodków. Znaczenie tylnej sakwy mogą nam częściowo naświetlić współczesne obserwacje dokonane przez etnografów wśród Majów Quiche, którzy przedstawiają ludzkie ciało w kontekście czasowo–przestrzennym. Według nich przednia część ciała jest związana m.in. z rzeczami, które rozgrywają się w teraźniejszości lub wydarzą się w przyszłości. Tylna część ciała nawiązuje z kolei do przeszłości, przodków i dnia *ahaw*, w czasie którego oddawano im część. Ta informacja może nam pomóc w odpowiedzi na pytanie, dlaczego Majowie tak często umieszczali w tylnej sakwie wyobrażenia głów przodków [Tate 1992:81].

<sup>8</sup> Personifikacja głowy to element pojawiający się bardzo często w stroju królewskim władcy. Tego typu głowa oznacza, że obiekt, do którego jest przytwierdzona (zazwyczaj pas królewski, nakrycie głowy) ma nagromadzoną w sobie świętą moc i energię [Schele–Miller 1986:43,44].

Władcy Majów nosili na sobie różne rodzaje odzieży, począwszy od zwykłej przepaski biodrowej, poprzez różnego rodzaju spódniczki, skończywszy na bogato zdobionych pelerynach i płaszczach. Odzież tego rodzaju była wykonywana z materiału, papieru i piór. Zdarzają się również okrycia obszywane płytkami z nefrytu. Tego typu elementy stroju miały przede wszystkim podkreślać wysoki status społeczny osób, przez które były noszone. Jednak niektóre z nich, jak wspomniana już przepaska biodrowa zdobiona wyobrażeniem Drzewa Świata, czy też tzw. spódniczka Boga Kukurydzy, mogły mieć głębokie znaczenie symboliczne.

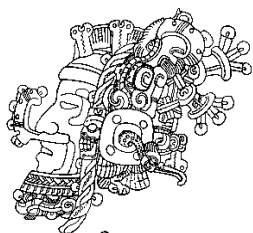
Na początku okresu klasycznego na przepasce biodrowej, obok stylizowanych głów węży ukazywanych po jej bokach, nie ukazywano jeszcze wizerunku pnia drzewa w formie tzw. boga C. W centrum przepaski znajdował się wtedy sznur zakończony zazwyczaj motywem plecionki i/lub personifikacją głowy (ryc. 6). Dopiero w okresie późnoklasycznym upowszechnia się ukazywanie na przepasce oblicza tzw. boga C (ryc. 1) [Coggins 1994:29; por. Proskouriakoff 1950:70,73].

Spódniczka Boga Kukurydzy była pokryta ukośną kratką i miała, na zasadzie analogi do mitu o bogu kukurydzy, symbolizować śmierć i powtórne narodziny władcy w Zaświatach. Innymi słowy, władca ubierając tego rodzaju spódniczkę wskrzeszał dawny mit o bogu kukurydzy, w którego roli tutaj występował. Tego rodzaju spódniczkę spotykamy m.in. na stelach nr 1 (ryc. 6) i nr 40 w Tikal. W podobnej spódniczce pokrytej ukośną kratką były zazwyczaj przedstawiane kobiety. Spódniczce tej towarzyszyła zazwyczaj niewielka tunika o podobnym ukośnym wzorze oraz stylizowane wyobrażenie głowy rekina *xoc* znajdujące się w okolicach pasa. Głowa *xoc* miała wskazywać na to, że osoba nosząca tego typu element jest idealną żoną i matką [Coggins 1994:31].

Okolice klatki piersiowej władcy były niemal zawsze zdobione różnego rodzaju naszyjnikami i pektoralami, wykonywanymi z nefrytu lub przedmiotów nietrwałych (drewno itp.). Pektorały najczęściej wyobrażały bóstwa lub symbole władzy królewskiej: Boga G III, *Sak Hunal* (patrz dalej), czy antropomorficzną wersję glifu *ahaw* [Schele–Miller 1986:70].

Bardzo ważne miejsce w ikonografii przedstawień władców zajmują emblematy władzy – przedmioty, które miały wskazywać na najwyższą pozycję trzymających je osób. Nie sposób tutaj wymienić wszystkich tego typu przedmiotów, stąd poniżej zostaną wspomniane tylko najważniejsze z nich – te, które miały kluczowe znaczenie w procesie legitymizacji władzy.

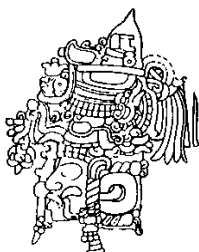
Najważniejszym i najczęściej spotykanym w ikonografii Majów emblematem jest wspomniane już kilkakrotnie ceremonialne berło w kształcie



a



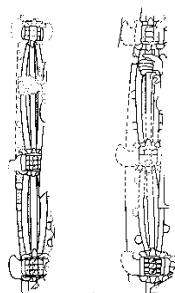
b



c



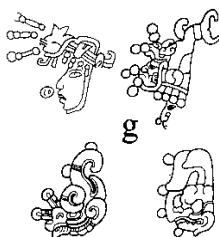
d



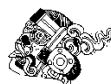
e



f



g



h

Ryc. 8 (poprzednia strona). Przedstawienia nakryć głów oraz symboli atrybutów władzy Majów; a) nakrycie ze sznurem, stela 31 z Tikal; b) nakrycie z przedstawieniem tzw. Poczwórnoego Potwora, nadproże 14 z Yaxchilan; c) nakrycie z przedstawieniem maski boga G I (składa się z wizerunku ptaka wodnego trzymającego w pysku rybę), stela 2 z Tikal; d) balonowato ukształtowane nakrycie głowy, stela 5 z Uaxactun; e) przedstawienia berła z odstającymi na zewnątrz paskami, zdobione motywem potrójnej kokardy, stele 7 i 8 z Tikal; f) berła z wyobrażeniem boga Kawila (G II), Yaxchilan; g) różne przedstawienia bóstwa *Sak Hunal*; h) głowa boga G III trzymana przez władcę ze steli nr 31 z Tikal.

dwugłowego węża (ryc. 2b). Przedmiot ten trzymany przez króla wskazywał na jego zdolność do komunikowania się z bogami i przodkami i, co za tym idzie, na legalność sprawowanych przez niego rządów. Władca dzierżący tego rodzaju emblemat był ukazywany frontalnie (lub z profilu, za wyjątkiem klatki piersiowej, którą przedstawiano *en face*). Ten sposób przedstawiania miał na celu przede wszystkim wyeksponowanie najważniejszych elementów królewskiego stroju, w tym berła. Ręce władcy ugięte były na klatce piersiowej pod kątem prostym lub na kształt litery V. Widać to m.in. na stelach nr 3 i 20 z Uaxactun i stelach nr 1 (ryc. 6) i 2 z Tikal. Czasami berło w kształcie dwugłowego węża było noszone ukośnie na klatce piersiowej, jak np. na steli nr 40 z Tikal, steli nr 3 z Caracol czy steli nr 31 z Naranjo.

Dużą popularnością cieszyło się także berło o wyglądzie prostej laski z odstającymi na zewnątrz elementami (przypominającymi często trójkąty), zdobione zazwyczaj w trzech miejscach motywem potrójnej kokardy, będącej symbolem rytuału upuszczania krwi (ryc. 8e). W Tikal od drugiej połowy V w. tego typu berło wypiera całkowicie ceremonialne berło w kształcie dwugłowego węża, wchodząc na trwałe do miejscowej ikonografii. Symbolika tego typu przedmiotu była najprawdopodobniej zbliżona do ceremonialnego berła w kształcie dwugłowego węża. Przedmiot zdobiony motywem potrójnej kokardy miał wskazywać na zdolność władcy do kontaktowania się z bogami i przodkami na drodze rytuału upuszczania krwi i poszukiwania wizji. W sztuce tego typu berło było trzymane przez władcę w geście bardzo podobnym do tego, który był zarezerwowany dla ceremonialnego berła w kształcie dwugłowego węża, tj. horyzontalnie, w poprzek klatki piersiowej (np. stela nr 16 z Tikal) lub nieco ukośnie.

Dość powszechnie spotykanym w sztuce Majów emblematem władzy było berło z wyobrażeniem boga Kawila (G II), którego jedna z nóg ma postać węża (ryc. 8f). Kawil był patronem dynastii panującej i bóstwem blisko związanym z dziedziczeniem władzy. Osoba trzymająca tego typu

przedmiot w ręce miała występować w roli prawowitego władcy, nad którym swą opiekę sprawuje Kawil. Berlo takie spotykamy m.in. na nadprożach nr 1, 3, 42 z Yaxchilan, stelach E i F (północna strona) z Copan.

Jednym z najważniejszych i najstarszych emblematów władzy była również opaska z wyobrażeniem bóstwa *Sak Hunal*, noszona przez króla na czole (ryc. 8g). Mogła być przedstawiana jako trójplatkowy element bądź, w swej bardziej rozbudowanej formie, jako głowa ludzka lub głowa o cechach zoomorficznych zwieńczona na głowie trzema płatkami. Opaska *Sak Hunal* była dla Majów czymś w rodzaju korony królewskiej. W procesie przekazywania lub obejmowania władzy ten rodzaj emblematu często był wręczany (obok innych przedmiotów, np. nakrycia głowy) nowemu władcy jako jeden z regaliów. Innym przedmiotem przekazywanym podczas obrzędów przejścia władzy był tzw. Personifikowany Przekłuwacz, na który składa się ostrze wykonane z kamienia, rybia ość lub kolec agawy, zdobione motywem potrójnej kokardy i niewielką główką o cechach zoomorficznych. Personifikowany Przekłuwacz jako kluczowy przedmiot w rytuałach upuszczania krwi i poszukiwania wizji był jednym z emblematów władzy i elementem świadczącym o legalności władzy osoby, w której ręce był oddawany. Sceny przekazywania Personifikowanego Przekłuwacza w ręce nowowybranego władcy są m.in. spotykane w ikonografii Palenque.

Głowy lub całe wyobrażenia bogów były równie często noszone przez władców Majów, pełniąc rolę podobną do innych wspomnianych regaliów. Najczęściej noszono w rękach całe wyobrażenia bóstw takich, jak Kawil i *Sak Hunal* (Tablica z Dumbarton Oaks [Freidel–Schele–Parker 1993:fig. 4:5]; Tablica ze Świątyni Słońca w Palenque) czy G III, którego ukazywano w formie samej tylko głowy (np. stele nr 29, 4, 31 z Tikal, ryc. 5, 8h) lub całej postaci, zazwyczaj jaguara (np. stela nr 24 z Xultun). Bóstwo mogło także pełnić funkcje opiekuńcze w stosunku do trzymającej je osoby.

## Podsumowanie

---

Rytuał upuszczania krwi i poszukiwania wizji przodków i bogów to niezwykle popularny motyw w sztuce Majów okresu klasycznego. Władca w trakcie samookalectenia żywi bogów swą krwią, przekazując im część swego *k'ulel*. Najważniejszą częścią rytuału upuszczania krwi była jednak kwestia legitymizacji władzy *k'uhul ahaw*, która, jak mogliśmy się przekonać, nie zawsze odbywała się zgodnie z zasadami primogenitury. Tego ro-

dzaju ceremonia odbywała się przypuszczalnie w miejscach publicznych na oczach wysokich dostojników i tłumu obserwujących moment "przejścia" do Zaświatów. *K'uhul ahaw*, pod wpływem transu, nakluwał ostrymi przedmiotami genitalia lub język otrzymując wizje, które nie miały pozostawiać żadnych złudzeń co do jego zdolności komunikowania się ze światem nadprzyrodzonym. Chcąc uwiecznić to ważne wydarzenie władcy kazali przedstawiać siebie w trakcie różnych etapów rytuału samookaleczenia, na stelach, nadprożach i innych płaskorzeźbionych monumentach. *K'uhul ahaw* był w ten sposób ukazywany w niezwykle bogatym stroju, który miał podkreślać jego boskie koneksje i pochodzenie oraz nie pozostawiać wątpliwości co do legalności sprawowanych przez niego rządów.

## Bibliografia

---

- C. **Coggins**, *Man, Woman and Dwarf* [w:] "Memorias del Primer Congreso Internacional de Mayistas", México 1997, ss. 28–72.
- F. **Fahsen**, *Desarrollo dinastico de las tierras bajas Mayas durante la transición preclásico tardío-clásico tempranos*, "Utz'ib" 2:1992, nr 1, ss. 8–16.
- D. **Freidel** – L. **Schele** – J. **Parker**, *Maya Cosmos: Three Thousand Years on the Shaman's Path*, New York 1993.
- S. **Iwaniszewski**, *Krew i ostre krawędzie kamienne w kulturze Majów* [w:] "Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza", red. J. Lech – D. Piotrowska, Warszawa 1997.
- Ch. **Jones** – L. **Satterthwaite**, *The Monuments and Inscriptions of Tikal: The Carved Monuments*, "Tikal Report" 33a, Filadelfia 1982.
- S. **Martin** – N. **Grube**, *The Chronicle of the Maya Kings and Queens*, London – New York 2000.
- M.E. **Miller**, *On the Eve of the Collapse: Maya Art of the Eighth Century* [w:] "Lowland Maya Civilization in the Eighth Century A.D.", red. J.A. Sabloff – J.S. Henderson, Washington DC 1993, ss. 355–414.
- M.E. **Miller** – K. **Taube**, *The Gods and Symbols of Ancient Mexico and the Maya: An Illustrated Dictionary of Mesoamerican Religion*, London 1993.
- T. **Proskouriakoff**, *A Study of Classic Maya Sculpture*, Washington DC 1950.

- F.K. **Reilly**, *Art, Ritual, and Rulership in the Olmec World* [w:] "The Olmec World. Ritual and Rulership", Princeton **1995**, ss. 27–46.
- L. **Schele**, *The Olmec Mountain and Tree of Creation in Mesoamerican Cosmology* [w:] "The Olmec World. Ritual and Rulership", Princeton **1995**, ss. 105–117.
- L. **Schele** – D. **Freidel**, *The Forest of Kings. The Untold Story of the Ancient Maya*, New York **1990**.
- L. **Schele** – P. **Mathews**, *The Code of Kings: The Language of Seven Sacred Maya Temples and Tombs*, New York **1999**.
- L. **Schele** – M.E. **Miller**, *The Blood of Kings: Dynasty and Ritual in Maya Art*, Kimbell **1986**.
- D. **Stuart**, *The Arrival of Strangers: Teotihuacan and Tollan in Classic Maya History* [w:] "Mesoamerica's Classic Heritage: from Teotihuacan to the Aztecs", red. D. Carrasco – L. Jones – S. Sessions, Denver **2000**.
- C.E. **Tate**, *Yaxchilan: The Design of a Maya Ceremonial City*, Austin **1992**.
- J.A. **Valdes** – F. **Fahsen** – G.M. **Cosme**, *Estela 40 de Tikal: hallazgo y lectura*, Gwatemala **1997**.